

Grunnlagsdokument for arbeidet med barnehage-, skolemiljø og mobbing andre krenkelser

Innhold

1. Innledning.....	2
2. Hele utdanningsløpet i sammenheng	2
3. Regelverk om barnehage-, skolemiljø og krenkelser	3
4. Sentrale begreper.....	4
4.1 Barnehage- og skolemiljø	4
4.1.1 Psykososialt barnehage- og skolemiljø.....	4
4.1.2 Fysisk barnehage- og skolemiljø	5
4.1.3 Barnas læringsmiljø i barnehagen	5
4.1.4 Elevenes læringsmiljø i skolen.....	5
4.2 Krenkelser.....	6
4.2.1 Mobbing	6
4.2.2 Diskriminering og trakassering	8
5. Føringer for arbeidet	8
5.1 Anerkjennelse av barn og unges opplevelse og medvirkning	8
5.2 Voksnes ansvar for å forebygge og stoppe krenkelser.....	9
5.3 Sosial og faglig læring skjer i et samspill	9
6. Helhetlig og systematisk arbeid med barnehage-, skolemiljø, mobbing og andre krenkelser	9
6.1 Barnehagemiljø- og skolemiljøfremmende arbeid.....	10
6.1.1 Barnehage- og skolekultur.....	10
6.1.2 Organisasjon og ledelse.....	11
6.1.3 Pedagogisk ledelse i barnehagen / Relasjonell klasseledelse i skolen	11
6.1.4 Relasjoner i barnehagen og elev-elev relasjoner i skolen	12
6.1.5 Foreldresamarbeid	12
6.2 Mobbe- og krenkelsesforebyggende arbeid	12
6.3 Håndtering av mobbing og andre krenkelser.....	14
6.3.1 Følge med og fange opp mistanke og kunnskap om krenkelser	15
6.3.2 Avdekking	15
6.3.3 Stoppe krenkelser og gjenopprette et godt og trygt miljø.....	16
6.3.4 Oppfølging og evaluering	17
Litteraturliste.....	18

1. Innledning

De fleste barn og unge trives i norske barnehager og skoler.¹ Samtidig opplever for mange barn og unge at de ikke har trygge og gode barnehage- og skolemiljø og at de blir utsatt for mobbing og andre krenkelser. 12 prosent av barn i barnehagen sier at de ofte blir plaget av andre barn når de er i barnehagen.² Omlag fire prosent av elevene oppgir at de blir mobbet på skolen, og 14 prosent sier de blir utsatt for krenkelser.³ Å oppleve mobbing eller andre krenkelser svekker barns livskvalitet, helse, trivsel og læring. Alvorlig mobbing kan føre til skader på kort og lang sikt. Barnehager og skoler skal fremme helse, trivsel, lek, læring og inkludering og foreldrene skal være sikre på at når barnehagen eller skolen overtar omsorgen for barna deres skal de ha det trygt og godt.

Arbeidet med trygge og gode barnehage- og skolemiljø krever at flere statlige aktører samarbeider. Utdanningsdirektoratet har i samarbeid med Læringsmiljøsenteret og Senter for IKT i utdanningen utarbeidet dette grunnlagsdokument. Dette skal ligge til grunn for statens arbeid med barnehage- og skolemiljø, mobbing og andre krenkelser. Dokumentet omfatter både offentlige og private barnehager og skoler, og omfatter også samiske barnehager og skoler. Hovedmålgruppen for dokumentet er statlige aktører som har en rolle i arbeidet. Dette gjelder Fylkesmannen, Læringsmiljøsenteret, Senter for IKT i utdanningen, Statped og direktoratet. Grunnlagsdokumentet skal bidra til å etablere en felles forståelse og begrepsbruk hos statlige aktører om hvordan fremme gode og trygge barnehage- og skolemiljø, og forebygge, avdekke og håndtere mobbing og andre krenkelser. Dokumentet skal også vise sammenhenger mellom regelverket og pedagogikk. Dokumentet er basert på gjeldende regelverk, forskning, erfaringer fra rettspraksis, klagesaker, tilsyn, kompetanseutviklingstiltak og NOU 2015:2 «Å høre til».

I punkt to redegjør vi kort for hvorfor grunnlagsdokumentet omtaler hele utdanningsløpet, i punkt tre redegjør vi for relevant regelverk. Punkt fire omhandler sentrale begreper. I punkt fem skisserer vi tre føringer som skal gjennomsyre statens arbeid med barnehage- og skole. I punkt seks beskriver vi innholdet i et helhetlig arbeid for trygge og gode barnehage- og skolemiljø.

2. Hele utdanningsløpet i sammenheng

Å se hele utdanningsløpet i sammenheng gir mulighet til helhetlig og systematisk arbeid og til å jobbe ut fra prinsippet om tidlig innsats. Tidlig innsats innebærer her for det første at det jobbes systematisk og settes inn tiltak tidlig i utdanningsløpet for å fremme trygge og gode barnehage- og skolemiljø, forebygge og håndtere mobbing. For det andre innebærer det at det settes inn tiltak tidlig når barnehage- og skolemiljøet ikke oppfyller barn og unges rettigheter, f. eks. på grunn av mobbing eller andre krenkelser.

Barns opplevelser i barnehagen er først og fremst viktig for barnet her og nå. Samtidig er erfaringer fra barnehagen byggesteiner for barnets liv videre, og kan være avgjørende for fullføring av skolegang og etablering som samfunnsborgere i voksenlivet. Forskning viser en sammenheng mellom frafall i videregående opplæring og mobbing i barnehagen.⁴

Barnehage og skole - likheter og forskjeller

Barnehage og skole er i stor grad behandlet samlet i dette dokumentet. Noe av hensikten med det er å understreke at det er flere fellestrekk i arbeidet, blant annet gjelder dette for det pedagogiske arbeidet og barn og unges rettigheter etter FNs barnekonvensjon.

Samtidig er det også noen forskjeller. Barnehagen har en omsorgsplikt for barna, men barnehagebarn har foreløpig ikke rettigheter i barnehageloven som tilsvarer kapittel 9a i opplæringsloven (oppl.). Stortinget har i forbindelse med behandlingen av Meld. St. 19

¹ Elevundersøkelsen 2015 og Bratterud, Sandseter og Seland (2012)

² Bratterud, Sandseter og Seland (2012)

³ Elevundersøkelsen 2015

⁴ Lund (2013)

(2015-2016) *Tid for lek og læring* våren 2016 bedt regjeringen om å utarbeide forslag til lovfesting av barnehagebarns rett til trygge barnehagemiljø tilsvarende oppl. kapittel 9a.

En annen forskjell er at arbeidet mot mobbing i barnehagen er i en tidligere fase enn tilsvarende arbeid i skolen. Barnehagen har lang tradisjon for å jobbe med verdier som vennskap, tilhørighet, sosial kompetanse mv., og har lenge hatt omsorg og allsidig utvikling som sitt formål, jf. bhl. § 1 og rammeplanen. Å ta i bruk mobbebegrepet i arbeidet med barnehagebarn er imidlertid omdiskutert, og barnehagen har hatt tradisjon for å bruke andre begreper og innganger i arbeidet. Nyere forskning fremhever at også barnehagebarn utsettes for mobbing og andre krenkelser, oftest i form av utestengelse og manglende inkludering. Det finnes noe forskning på mobbing i barnehagen internasjonalt, men lite norsk og lite sammenlignet med forskning på mobbing i skolen.⁵

For skolens del har staten arbeidet med skolemiljø og mobbing siden første nasjonale anti-mobbekampanje i 1983-84. Opplæringsloven kapittel 9a gir elevene en individuell rett og regulerer elevenes skolemiljø relativt detaljert og det er et omfattende kunnskapsgrunnlag⁶. Vi har mye kunnskap om hva som virker i arbeidet for å utvikle og opprettholde trygge skolemiljøer, samt forebygge og håndtere mobbing og andre krenkelser. Til tross for dette er mobbetallene i Norge relativt stabile og antallet klagesaker etter § 9a-3 økende.

3. Regelverk om barnehage-, skolemiljø og krenkelser

Alle barn og unge skal ha trygge og gode barnehage- og skolemiljø uten mobbing og andre krenkelser. Dette er både et mål i seg selv og er viktig for barns lek, utvikling, læring og sosiale tilhørighet. Statens arbeid skal understøtte og være i samsvar med barn og unges rettigheter etter barnekonvensjonen, barnehageloven og opplæringsloven med forskrifter. En viktig føring for arbeidet er at regelverket og pedagogisk praksis skal ses i sammenheng. Det pedagogiske arbeidet skal skje innenfor de rammene som er fastsatt i regelverket. Regelverket fastsetter felles verdier, rammer og handlingsrom for det pedagogiske arbeidet med barnehage-, skolemiljø, mobbing og andre krenkelser. Det er derfor nødvendig med god regelverksforståelse for alle som skal arbeide på området. Dette grunnlagsdokumentet integrerer regelverket og forskning om barnehage- og skolemiljø, mobbing og andre krenkelser. Anbefalinger som gis i grunnlagsdokumentet er i samsvar med regelverket og skal understøtte oppfyllelsen av kravene i regelverket.

FNs barnekonvensjon gir barn grunnleggende menneskerettigheter som skal oppfylles. Oppfyllelsen av rettighetene innebærer at det legges til grunn et barnesentrert perspektiv og at barnets egenverdi og opplevelser anerkjennes. Barnekonvensjonen har fire sentrale prinsipper som har betydning for alle andre artikler i konvensjonen. De fire prinsippene er:

- Ikke-diskriminering (artikkel 2)
- Barnets beste skal være et grunnleggende hensyn (artikkel 3)
- Retten til liv og plikten til å sikre utvikling (artikkel 6)
- Barns rett til å bli hørt (artikkel 12).

De fire prinsippene er rettigheter i seg selv, men skal også trekkes inn i tolkningen av de øvrige artiklene. Andre rettigheter i barnekonvensjonen som har betydning for arbeidet mot mobbing og andre krenkelser som vi trekker særlig frem er artikkel 19, 28, 29, 16 og 24, men også en rekke andre artikler har betydning for statens, barnehagenes og skolens arbeid. Artikkel 19 gir alle barn og unge en rett til beskyttelse mot fysisk og psykisk vold, herunder mobbing. Å motvirke og stoppe mobbing er viktig for å sikre barns rett til liv og utvikling, og for at retten til grunnskoleopplæring og opplæringen formål oppfylles, jf. barnekonvensjonen artikkel 6, 28 og 29. For at retten til utdanning skal oppfylles, er det noen forutsetninger som må være oppfylt, blant annet at skolemiljøet ikke er slik at barn

⁵ Lund m.fl. (2015) og Alsaker og Gutzwiller-Helfenfinger (2010)

⁶ Se NOU 2015:2 del 3 for sammenfatning av en del av forskning

kommer til skade. Barnekomitèen har uttalt: "A school which allows bullying or other violent and exclusionary practices to occur is not one which meets the requirements of article 29 (1)".⁷ En annen artikkel av betydning er artikkel 16 om barns rett til privatliv, herunder personvern. Dette har blant annet betydning i arbeidet mot digital mobbing og hvilke metoder som kan og ikke kan brukes for å få innsyn. I tillegg kan artikkel 24 om retten til nødvendig helsehjelp være aktuelt for barn og unge som utsettes for mobbing.

Barnehagene har en omsorgsplikt etter barnehageloven (bhl.) § 1 og i § 2 er det fastsatt at barnehagen skal ha en helsefremmende og forebyggende funksjon. Dette innebærer at barnehagene er forpliktet til å skape gode og trygge barnehagemiljø og forebygge, avdekke og håndtere mobbing og andre krenkelser. Bhl. § 3 omhandler barns medvirkning.

Elevenes rettigheter er fastsatt i oppl. kapittel 9a. Kapittel 9a gir alle elever en individuell rett til et godt og trygt skolemiljø som fremmer helse, trivsel og læring. Det er elevens subjektive opplevelse som er det avgjørende for om retten til et trygt og godt skolemiljø er oppfylt. Formålet med retten er at barn og unge skal være trygge på skolen. Skolen og skoleeier har plikt til å arbeide systematisk med skolemiljøet og til å håndtere saker hvor elever opplever mobbing eller andre krenkelser i samsvar med handlingsplikten eller vedtaksplikten. Opplæringsloven gjelder også for krenkelser som skjer på fritiden, inkludert digitale krenkelser, om de har sammenheng med skolerelasjonen. Kapittel 9a gjelder også for friskolene, jf. friskoleloven § 2-4, og omtale av kapittel 9a gjelder også for friskolene.

Rammeplanen for barnehagen og Læreplanverket for Kunnskapsløftet har forskriftstatus. Disse inneholder også viktige føringer for arbeidet med barnehage- og skolemiljø, mobbing og andre krenkelser. Vi viser også til forskrift om miljørettet helsevern i barnehager og skoler mv.

4. Sentrale begreper

Grunnlagsdokumentet skal bidra til å etablere en felles forståelse og begrepsbruk hos statlige aktører. Vi redegjør her først for forståelsen av begrepene barnehagemiljø og skolemiljø og elementer i disse som psykososialt miljø, fysisk miljø og læringsmiljø. Deretter redegjør vi for samlebegrepet krenkelser som også omfatter mobbing, diskriminering og trakassering. Begrepsforståelsen er i samsvar med regelverket.

4.1 Barnehage- og skolemiljø

Barnehage- og skolemiljø er et samlebegrep som benyttes i regelverket. Barnehage- og skolemiljø omfatter barnehagens eller skolens fysiske miljø og psykososiale miljø. I tillegg favner det også læringsmiljø i barnehagen og i skolen. For skolen er det understreket i rundskriv Udir-2-2010 at når barn og unge har rett til et godt skolemiljø, så har de også en rett til et godt læringsmiljø. Barn og unges barnehage- og skolemiljø er også digitalt. Begrepet barnehage- og skolemiljø benyttes i henholdsvis bhl. § 4 og i oppl. kapittel 9a. Begrepene tilsvarer arbeidsmiljø for arbeidstakere, jf. arbeidsmiljøloven. De ulike elementene i barnehage- og skolemiljø redegjøres for under i punkt 4.1.1 til 4.1.4.

4.1.1 Psykososialt barnehage- og skolemiljø

Det psykososiale barnehage- og skolemiljøet består av psykologiske forhold og sosiale forhold i barnehagen og på skolen, og samspillet mellom disse. Psykososialt miljø forstås som de mellommenneskelige forholdene i barnehagen eller på skolen, det sosiale miljøet og hvordan barn, unge og personalet opplever dette. Det psykososiale miljøet påvirkes av de profesjonelle voksne, av enkeltbarn, grupper av barn/unge, fellesskapet av barn og unge, og barnehagens og skolens holdninger, verdier, normer og praksis. Dette påvirkes igjen av indre og ytre faktorer som blant annet sosiale, kulturelle, religiøse, økonomiske,

⁷ FN's barnekomité 2001 avsnitt 19

utdanningsmessige og helsemessige forhold i et komplekst samspill mellom skole, individ, grupper, familie og samfunn.⁸ Det vil si at de psykososiale miljøet påvirkes både av enkeltindividene som direkte eller indirekte deltar i det, grupper og samfunnet det er en del av.

Det psykososiale skolemiljøet er ikke avgrenset til forhold på skolen i skoletiden. Det omfatter i tillegg til det som skjer på skolens område i skoletiden også skoleveien, turer og arrangementer i skolens regi i og utenfor skoletiden, samt mobbing og andre krenkelser som skjer utenfor skoletiden, og som har *sammenheng med skolen*.⁹ Dette betyr at blant annet digitale krenkelser utført på fritiden kan omfattes.

4.1.2 Fysisk barnehage- og skolemiljø

Det fysiske barnehage- og skolemiljøet omfatter barnehagens og skolens inne- og utemiljø. Det fysiske innemiljøet (inneklimate) omfatter faktorer som luft, temperatur, lys- og strålemiljø, akustikk og mekanisk innemiljø. Utemiljøet omfatter blant annet lokalisering – med faktorer som støy og uteluft – utforming av utearealet, lekeapparater osv.¹⁰ Kommunen skal sørge for at kravene til det fysiske miljøet er oppfylt ved godkjenning av barnehager, jf. bhl. § 10, jf. §§ 1 og 2. For skoler er det fysiske miljøet regulert i § 9a-2. Her er det fastsatt at det fysiske skolemiljøet skal være i samsvar med de faglige normene som fagmyndighetene til enhver tid anbefaler både ved oppretting og i driften. Om det fysiske miljøet avviker fra dette må skolen kunne dokumentere at miljøet likevel har tilfredsstillende virkning på helsen, trivselen og læringen til elevene. Barnehagene og skolene skal også oppfylle kravene til det fysiske miljøet i forskrift om miljørettet helsevern i barnehager og skoler mv.

4.1.3 Barnas læringsmiljø i barnehagen

I rammeplanen er det ikke en tydelig begrepsavklaring av læringsmiljø, men det helhetlige læringssynet er tydelig forankret i begrepet. Det fremheves at barnehagens innhold skal bygge på et helhetlig læringssyn, hvor omsorg og lek, læring og danning er sentrale deler. I tillegg er sosial og språklig kompetanse samt sju fagområder viktige deler av barnehagens læringsmiljø i rammeplanen. Læringsmiljøsentret har definert læringsmiljøet i barnehagen som at det består av de kulturelle, relasjonelle og fysiske forholdene i barnehagen som har betydning for barns utvikling, lek, læring, sosiale tilhørighet, helse og trivsel.¹¹ Her trekkes det frem *forhold rundt barnet* som skal bidra til god utvikling, lek, læring, helse og trivsel hos barna.

4.1.4 Elevenes læringsmiljø i skolen

Ulike fagmiljøer har forskjellige forståelser og definisjoner av «læringsmiljø». Direktoratet har tidligere definert læringsmiljø som de samlede kulturelle, relasjonelle og fysiske forhold på skolen som har betydning for elevenes læring, helse og trivsel.¹² Forskning har fremhevet noen sentrale forhold som grunnleggende for et godt læringsmiljø, som fremmer elevenes helse, trivsel og faglige og sosiale læring.¹³ Utdanningsdirektoratet har tidligere oppsummert forskning om forhold som har avgjørende betydning for kvaliteten på elevens læringsmiljø.¹⁴ Disse er lærerens evne til å lede klasser og undervisning, positive relasjoner mellom lærere og hver enkelt elev, positive relasjoner og kultur for læring blant elevene, godt samarbeid mellom hjem og skole og god ledelse, organisasjon og kultur for læring på skolen. Teoretisk sett kan disse forholdene kategoriseres på ulike måter.¹⁵ I praksis griper

⁸ Rundskriv Udir 2-2010 og NOU 2015:2

⁹ Udir 2-2010

¹⁰ Utdannings- og forskningsdepartementet (2006)

¹¹ Evertsen m.fl. (2015)

¹² Meld.St.22 (2010-2011)

¹³ Ertesvåg (2016)

¹⁴ Meld.St. 22 (2010-2011)

¹⁵ Se bl.a. NOU 2015:2, Udir (2012) rammeverk og Udir (2009) Materiell for....

forholdene over i hverandre, og skoleledere og lærere må jobbe parallelt med dette. Elevenes liv påvirkes i stadig større grad av digitale kommunikasjonsformer¹⁶ og dette har også betydning for elevenes læringsmiljø.

4.2 Krenkelser

Krenkelser, også kalt krenkende ord og handlinger, er et samlebegrep for negative ord eller handlinger som barn og unge opplever at krenker hans eller hennes verdighet eller integritet eller gjør at de føler seg ekskludert fra et fellesskap. Krenkelser kan ta ulike former, og hvordan de oppleves kan avhenge av konteksten de forekommer i. Krenkelser omfatter alt fra enkeltstående ytringer eller handlinger, til gjentatte episoder som mobbing. Det omfatter også vold, rasisme, trakassering og diskriminering. Krenkelser kan omfatte direkte ord og handlinger eller baksnakking, utfrysning, ryktespredning eller andre handlinger som gjør at barn og unge opplever ubehag eller ikke føler seg inkludert i fellesskapet.¹⁷ Det kan være barn, unge og voksne som krenker.

Krenkelsene kan også være digitale. Disse kan igjen være både synlige og ikke-synlige. Eksempler på synlige digitale krenkelser kan være produksjon av og/eller spredning av bilde, video eller tekst. De usynlige digitale krenkelser kan handle om ikke å få «likes», eller invitasjoner, eller å bli utestengt fra sosiale grupper på nett. Digitale krenkelser kan bli svært alvorlige ved at bilder, tekst eller video kan spres raskt og avsender mister kontrollen over omfanget og publikum og mottakere.

Hva som oppleves som krenkende ord og handlinger er forskjellig fra person til person, og kan avhenge av blant annet alder, forutsetninger, bakgrunn og den konteksten krenkelsen forekommer i.¹⁸ Det er ikke nødvendig at de negative handlingene defineres som mobbing for at barnehagen eller skolen skal ha plikt til å reagere. I skolen er det elevens subjektive opplevelse som er det avgjørende for om ord og handlinger er krenkelser, også i barnehagen er det nødvendig å anerkjenne barnets opplevelse av krenkelsene. Skolene har etter oppl. kapittel 9a en handlingsplikt ved mistanke eller kunnskap om mobbing og andre krenkelser. Barnehagene har en omsorgsplikt etter bhl. § 1 som innebærer at de må håndtere mobbing og andre krenkelser. For mer om håndteringen se punkt 6.3.

4.2.1 Mobbing

Forståelsen av mobbing er i utvikling og inneholder i dag flere forklaringer og former enn tidligere. Når vi skal forebygge, avdekke, og stoppe mobbing er det avgjørende med en oppdatert forståelse slik at alle former av fenomenet fanges opp. Om noe er mobbing har betydning for hvilke tiltak som er egnede for å håndtere saken. Vi ser at dagligtalens begrepsbruk ikke nødvendigvis er i samsvar med forskning ved at enkeltkrenkelser ofte kan omtales som mobbing. På den andre siden ser vi at mobbebegrepet defineres og administreres svært strengt og at ikke alle former for mobbing fanges opp.¹⁹

Vi definerer her *mobbing* som gjentatte negative handlinger fra én eller flere sammen, mot en person som kan ha vanskelig for å forsvare seg.²⁰ I definisjonen av mobbing er det tre kriterium. For det første at det er negative handlinger, for det andre at det er gjentatt over tid og for det tredje at det kan være en reell eller opplevd ubalanse i styrkeforholdet mellom den/de som blir mobbet og den/de som mobber. Vi legger her vekt på den subjektive opplevelsen til barn og unge og om de opplever noe som mobbing. Mobbing i barnehagen kan også forstås som at barn utsettes for negative hendelser fra andre i lek og samspill, der barn opplever å ikke være en betydningsfull person i fellesskapet.²¹

¹⁶ Medietilsynet (2016)

¹⁷ Oppl. § 9a-1 og Udir-2-2010.

¹⁸ NOU 2015:2: s. 31

¹⁹ Kvello og Wendelborg (2005), Lund (2015) og Eriksen og Lyng (2015)

²⁰ Elevundersøkelsen, Roland (2014); Roland og Olweus (1983) og Smith (2016)

²¹ Lund og Helgeland (2016) side 4

Mobbing må forstås ut fra både et individ- og systemperspektiv. Det vil si at mobbing ses i sammenheng med forhold ved individet, konteksten og systemene rundt individet. Årsakene til mobbing kan relateres til både individuelle forutsetninger, sosiale faktorer, samspill og prosesser i systemene rundt barnet. Individuelle og kontekstuelle forklaringer må forstås som gjensidig påvirkende, snarere enn å være gjensidig utelukkende.

Mobbing og andre krenkelser kan generelt arte seg forskjellig i barnehage og skole, og mellom ulike årstrinn i grunnsopplæringen. Dette kan blant annet forklares med barn og unges alder, utvikling, personlighetstrekk, modenhet og ulike kontekster de befinner seg i. Det er forhold i det sosiale samspillet som fremmer og hemmer mobbing.²²

Mobbing kan ha ulik motivasjon og kan litt forenklet være motivert av ønske om tilhørighet med de/den man mobber sammen med eller andre (tilhørighetsmotivert) eller ønske om å utøve makt over andre (maktmotivert). Tilhørighetsmotivert mobbing kan videre forklares med et ønske om at den som mobber andre selv ønsker å føle tilhørighet gjennom å frata eller redusere et annet barns opplevelse av sosial tilhørighet og å være en betydningsfull person.²³ Sentralt i dette er eksklusjonsmekanismer. Når mobbingen er maktmotivert springer handlingene ut fra et ønske om å dominere andre.²⁴

Det er flere måter å kategorisere mobbing på. For det første kan mobbingen være direkte og indirekte. Eksempel på *direkte mobbing* er dytting, spyting eller skriftlig eller muntlig trakassering. *Indirekte mobbing* er når den negative handlingen ikke skjer gjennom direkte kontakt, for eksempel ved å spre falske eller sårende rykter. En annen inndeling er mellom *verbal*, *fysisk* og *relasjonell* mobbing. Eksempler på verbal mobbing kan være å kalle en annen stygge ting og erte. Fysisk mobbing kan være slå, dytte eller holde fast. For barnehage vil det å slå, dytte eller holde fast ofte ikke være mobbing, og må forstås i lys av barnets alder, modenhet og barnehagekonteksten.²⁵ *Relasjonell mobbing*, også kalt skjult mobbing, kan være å holde en annen utenfor, baksnakke andre og ryktespredning. Dette handler ofte om skading eller kontrollering av vennskap eller andre relasjoner, for eksempel gjennom manipulering eller utestenging. Forskning har vist at relasjonell mobbing forekommer blant både jenter og gutter, og at dette ikke er et jentefenomen.²⁶ Verbal og relasjonell mobbing kan også være digital, og kan komme til uttrykk både som direkte og indirekte mobbing.

Digital mobbing er mobbing som skjer via digitale teknologi eller sosiale medier, og er uavhengig av tid og sted.²⁷ Aktuelle aspekt knyttet til digital mobbing er anonymitet, eksponering for et mye større publikum og den potensielt uendelige offentligheten. For å forstå digital mobbing er det nødvendig å være klar over hvordan premisser for handlinger endres ved digital kommunikasjon.²⁸ Økt synlighet, større omfang og spredning, uoversiktlig publikum, mangel på umiddelbar respons og visuelle signaler kan gjøre at budskap og handlinger blir mer hemningsløse. Nettet er et søkbart og permanent arkiv, der innhold lett kan klippes, limes, kopieres og redigeres. Disse særtrekkene gir også nye utfordringer når det gjelder avdekking og håndtering av mobbing. Digital mobbing kan være alt fra det spektakulære, som publisering av nakenbilder og trusler, til det usynlige eller subtile, som å systematisk ikke få «likes» eller holdes utenfor grupper.²⁹ Det kan være snakk om både bilder, lyd, film og tekst, alene eller i kombinasjon. Det kan også være vanskelig å se for seg omfanget og konsekvensene ved digital mobbing.

²² Roland (2015)

²³ Roland og Idsøe (2001) og Lund (2015) og Alsaker og Gutzwiller-Helfenfinger (2010)

²⁴ Roland og Idsøe (2001)

²⁵ Bratterud, Sandseter og Seland (2012)

²⁶ Eriksen og Lyng (2016)

²⁷ Smith (2016)

²⁸ Boyd (2008)

²⁹ Kofoed (2013) og Staksrud (2013)

4.2.2 Diskriminering og trakassering

Barnehagen og skolen skal motvirke alle former for diskriminering.³⁰ Dette må også ses i sammenheng med forbudet mot ikke-diskriminering i barnekonvensjonen artikkel 2 som ikke avgrenset til diskrimineringsgrunnlagene som er lovfestede i Norge. Barnekomiteen har uttalt at plikten til ikke å diskriminere krever at statene aktivt kartlegger hvilke barn og grupper av barn som kan være avhengige av spesielle tiltak for at de skal få sine rettigheter anerkjent og realisert. Bekjempelse av diskriminering kan kreve tiltak innenfor skole og utdanning, for å endre holdninger.³¹

Diskriminering og trakassering er begreper som er definert i diskrimineringslovgivningen, se for eksempel diskrimineringsloven om etnisitet §§ 6 og 9. Her forstås diskriminering som usaklig forskjellsbehandling som kan knyttes til et eller flere diskrimineringsgrunnlag. De lovfestede diskrimineringsgrunnlagene er etnisitet inkludert urfolk, religion, livssyn, nedsatt funksjonsevne, seksuell orientering, kjønnsidentitet, kjønnsuttrykk og kjønn. Diskriminering kan være både direkte og indirekte. Trakassering er handlinger, unnlatelser eller ytringer som virker eller har som formål å virke krenkende, skremmende, fiendtlige, nedverdiggende eller ydmykende, og hvor innholdet i krenkelsene er knyttet til diskrimineringsgrunnlagene. I internasjonal mobbeforskning forskes det nå på identitetsbasert mobbing. Dette har mange fellestrekk med trakassering og diskriminering.³² Ved identitetsbasert mobbing, er ofte innholdet i krenkelsene knyttet til de lovfestede diskrimineringsgrunnlagene. Forklaringene til trakassering og diskriminering er ofte knyttet til gruppebaserte fordommer og samfunnets normer. Trakasseringen og diskrimineringen kan ha sammenheng med fellesskapets oppfatning av «normalitet» og forholdet mellom majoritet og minoritet.³³

5. Føringer for arbeidet

Vi redegjør her for noen sentrale føringer i arbeidet mot mobbing og andre krenkelser. Disse føringer skal bidra til å gi retning til arbeidet nasjonalt, regionalt og lokalt.

5.1 Anerkjennelse av barn og unges opplevelse og medvirkning

I arbeidet for gode barnehage- og skolemiljø uten mobbing og andre krenkelser er anerkjennelse av barn og unge et grunnprinsipp. Anerkjennelse av barn og unge forstås her på to måter. For det første at barn og unges opplevelse av barnehage- eller skolemiljøet skal anerkjennes. Om barn eller unge forteller eller viser tegn på at barnehage- eller skolemiljøet ikke er godt og trygt eller forteller om mobbing, så skal de profesjonelle voksne ta dette på alvor og følge opp. Voksne må være bevisst barns verbale og nonverbale signaler. Barn og unge opplevelser skal ikke bagatellisert eller oppleve ikke å bli trodd. Ansvar for å løse en sak skal aldri plasseres hos barn og unge. Dette er de profesjonelle voksnes ansvar.

For det andre skal barn og unges rett til medvirkning anerkjennes og oppfylles. Dette kan også omtales som et barnesentrert perspektiv og er i samsvar med barnekonvensjonen artikkel 12, bhl. § 3 og oppl. § 1-2. Barn og unge skal gis mulighet til å medvirke på individ- og gruppenivå. Barn og unge skal medvirke blant annet gjennom brukerorgan skole, jf. oppl. kapittel 9a og 11. Medvirkning kan skje uformelt gjennom aktiviteter og dialog i hverdagen, og formalisert gjennom planlagte samtaler og møter. Hvordan medvirkningen gjennomføres vil avhenge av saken og tilpasses barns alder og forutsetninger. Barn og unge som opplever mobbing eller andre krenkelser skal gis mulighet til å uttale seg.

³⁰Bhl. § 1, oppl. § 1-2 og § 9a-3, rammeplanen og LK06 Prinsipper for opplæringen.

³¹FNs barnekomite 2003 punkt X

³²Tippet m.fl. (2010) og Fandrem (2016)

³³NOU 2015:2 kapittel 7 og 13.2

5.2 Voksnes ansvar for å forebygge og stoppe krenkelser

Å skape og opprettholde trygge og gode barnehage- og skolemiljø uten mobbing og andre krenkelser er et ansvar som tilligger de profesjonelle voksne. Med profesjonelle voksne mener vi alle som er ansatte eller tilknyttet barnehagen eller skolen og utfører oppgaver der. Dette omfatter barnehagestyrer, rektor, pedagoger, assistenter, fagarbeidere etc. Barnehagemyndigheten, barnehageeier, skoleeier, barnehagen og skolen har det overordnede ansvaret for at de profesjonelle voksne er kjent med sitt ansvar og oppfyller det. Å være profesjonell innebærer å ha den nødvendige kompetansen og å jobbe systematisk, kjenne rutinene, følge med og sette inn tiltak for å forebygge og håndtere mobbing og andre krenkelser. Når mobbing eller andre krenkelser mistenkes er det de profesjonelle voksne som har ansvaret for å løse dette. Det er ikke barn og unges ansvar å løse mobbing. De profesjonelle voksne skal anerkjenne barn og unges opplevelser.³⁴ Barnehagene og skolene må også samarbeid med foreldrene.

Arbeidet mot mobbing og andre krenkelser er ikke bare barnehagens eller skolens ansvar, men også et samfunnsansvar, jf. barnekonvensjonen artikkel 19. Voksne, herunder foreldre, har et felles ansvar sammen med lokale institusjoner, kultur- og næringsliv. Felles normer og holdninger i lokalsamfunnet og respekt for andre er avgjørende for å fremme gode oppvekstmiljø.

5.3 Sosial og faglig læring skjer i et samspill

Utvikling av barn og unges sosiale og emosjonelle kompetanser er viktig i arbeidet med å skape og opprettholde et godt miljø i barnehagen og på skolen. Sosiale og emosjonelle kompetanser kan defineres som «personers holdninger, oppførsel, emosjoner, sosiale ferdigheter og relasjoner».³⁵ Dette kan f.eks. være selvoppfatning, motivasjon, evne til å håndtere følelser og samarbeide med andre. Å utvikle sosial kompetanse har en verdi i seg selv, og betydning for faglig læring og skoleresultater.³⁶ Sosial og faglig læring utvikles i et samspill, og det er ikke et absolutt skille mellom en persons kognitive og sosiale kompetanser. Det bør ikke skapes motsetninger og skillelinjer mellom å arbeide med faglig og sosial læring i skolen.

6. Helhetlig og systematisk arbeid med barnehage-, skolemiljø, mobbing og andre krenkelser

Å opprettholde og videreutvikle trygge og gode barnehage- og skolemiljø uten mobbing og andre krenkelser, krever kontinuerlig, helhetlig, langsiktig og systematisk arbeid. I tillegg til et generelt arbeid med forhold som fremmer et trygt og godt psykososialt barnehage- og skolemiljø, er det nødvendig med en systematisk innsats rettet mot forebygging og håndtering av mobbing og andre krenkelser. En generell innsats for et trygt og godt psykososialt miljø er nødvendig, men ikke tilstrekkelig for å forhindre mobbing og andre krenkelser. Spesifikke tiltak rettet mot mobbing og andre krenkelser må også til.

I arbeidet med å forebygge og håndtere mobbing må oppmerksomheten rettes mot handlingene som må endres. Vi omtaler derfor her ikke barn som mobbere eller mobbeoffer, men snakker om barn og unge som blir utsatt for mobbing eller barn og unge som utsetter andre for mobbing. Å forebygge og håndtere mobbing er alltid de voksnes ansvar og ansvaret for å stoppe mobbing skal ikke skyves over på barn og unge.³⁷

Det helhetlige arbeidet kan deles i 1) barnehage- og skolemiljøfremmende arbeid, 2) mobbe- og krenkelsesforebyggende arbeid og i 3) håndtering av mobbing og andre krenkelser. Dette kan illustreres gjennom følgende modell:

³⁴ Lund (2015 og 2016)

³⁵ NOU 2014:7. side 37.

³⁶ NOU 2014:7.

³⁷ Lund m.fl. (2015)

De tre nivåene, som utdypes nedenfor i pkt. 6.1 til 6.3, kan kort beskrives slik:

1. *Barnehage- og skolemiljøfremmende arbeid* handler om å skape trygge og gode barnehage- og skolemiljø. Dette er en del av den ordinære pedagogiske praksisen i skolen og barnehagen og er ofte universelle tiltak.
2. *Mobbe- og krenkelsesforebyggende arbeid* er arbeid for å avverge risikoen for at mobbing og andre krenkelser skal skje.
3. *Håndtering av mobbing og andre krenkelser* handler om hvordan barnehagen og skolen avdekker, stoppes og følger opp saker om mobbing og andre krenkelser.

6.1 Barnehagemiljø- og skolemiljøfremmende arbeid

Barnehage- og skolemiljøfremmende arbeid er grunnstammen i arbeidet. Målsettingen med dette arbeidet er ikke primært å forebygge og håndtere mobbing og andre krenkelser, men å utvikle og opprettholde gode og trygge barnehage- og skolemiljø. Dette er en del av den ordinære pedagogiske praksisen i skolen og barnehagen og er ofte universelle tiltak. Det er nødvendig med gode voksen-voksenrelasjoner, gode voksen-barnrelasjoner og gode barn-barn-barnrelasjoner. For skole er det lovpålagt at skolemiljøet skal fremme helse, trivsel og læring, jf. oppl. § 9a-1. I tillegg er det fastsatt i bhl. §§ 1 og 2 for barnehage og forskrift om miljørettet helsevern i barnehager og skoler mv.

Følgende forhold har betydning for å utvikle og opprettholde gode barnehage- og skolemiljø:³⁸

1. Barnehage- og skolekultur
2. Organisasjon og ledelse
3. Pedagogisk ledelse i barnehagen og relasjonell klasseledelse i skolen
4. Relasjoner i barnehagen og elev-elev relasjoner på skolen
5. Foreldresamarbeid

6.1.1 Barnehage- og skolekultur

Å etablere og opprettholde en god *barnehage- og skolekultur* er viktig for et trygt og godt psykososialt barnehage- og skolemiljø. Arbeidet med *kulturen* handler blant annet om verdiene, holdningene, normene og *praksisen* ved den enkelte barnehage og skole.³⁹ Barnehage- og skolekulturen har betydning for hvordan organisasjonen fungerer. Normer og praksis fastsetter rammene for hva som er akseptert og ikke. Arbeidet med barnehagens og skolens verdier, normer, holdninger og praksis må også ses i sammenheng med utviklingen og oppfølgingen av felles regler og rutiner. Dette handler om å jobbe med organisasjonskulturen. Barnehagene og skolene bør ha et tydelig verdigrunnlag og en bred kulturforståelse, og skape et inkluderende sosialt fellesskap og et leke- og læringsfellesskap hvor mangfold blir verdsatt og respektert.⁴⁰

³⁸ NOU 2015:2 kapittel 7 og Evertsen m.fl. (2015)

³⁹ Bang (2013)

⁴⁰ LK06 Prinsipper for opplæringen og rammeplanen for barnehagens innhold og oppgaver

God ledelse og en kollektiv orientering mellom de profesjonelle voksne bidrar til et positivt miljø i barnehagen og skolen. Det er også nødvendig å jobbe med relasjonen mellom de ansatte. Holdningene og praksisen til de ansatte har betydning for hvordan barn og unges barnehage- og skolemiljø blir. Dersom de profesjonelle voksne ikke er gode rollemodeller og samarbeidet mellom de ansatte er preget av konflikter og arbeidsmiljøet er dårlig, vil dette påvirke barnehage- og skolekulturen.

6.1.2 Organisasjon og ledelse

Organisasjon og ledelse er avgjørende for å kunne fremme et trygt og godt barnehage- og skolemiljø, forebygge og håndtere saker når de oppstår. Barnehageledelsen og skoleledelsen har ansvaret for barnehagens og skolens systematiske og langsiktige arbeid. Barnehagemyndighet, barnehageeier og skoleeier har ansvaret for at virksomhetene jobber i samsvar med regelverket.

Ledelsen ved barnehagen og skolen legger rammer og premisser for miljøet barn og unge opplever. God ledelse innebærer både langsiktige planleggingen og håndtering av akutte situasjonene som oppstår. For å fremme trygge barnehage- og skolemiljø er det nødvendig å sikre at barnehagene og skolene har evne til utvikling og er en lærende organisasjon. Barnehagen og skolen må ha en god profesjonell kultur og evne til å planlegge, gjennomføre og evaluere sin pedagogiske praksis, rutiner og regelverksetterlevelse. Ledelsen må legge til rette for samarbeid og kollektiv læring, i tillegg til individuell læring hos den enkelte ansatte.⁴¹ Lederne må sørge for at personalet har oppmerksomhet på hvordan de ansatte møter barn og unge som trenger hjelp og støtte fra kompetente voksne.

6.1.3 Pedagogisk ledelse i barnehagen / Relasjonell klasseledelse i skolen

Pedagogisk ledelse i barnehagen og klasseledelse i skolen er viktig for kvaliteten på barn og unges barnehage- og skolemiljø. Det er forskjeller i mandatet til barnehagelærere og lærere. Vi beskriver disse derfor separat under.

Pedagogisk ledelse i barnehagen

Pedagogisk leder har ansvar for planlegging, gjennomføring, vurdering og utvikling av barnehagens oppgaver og innhold, samt veiledning av det øvrige personalet⁴². Pedagogiske ledere er rollemodeller og har ansvar for å lede medarbeidere i det daglige arbeidet med barna. Og har et særlig ansvar for at barnehagens verdigrunnlag og rammeplanens intensjoner etterleves i praksis.⁴³ Pedagogisk leder har ansvar for å ivareta barns medvirkning, bidra til et inkluderende lekemiljø, støtte barns lek og læring, og støtte og veilede barn i sin utvikling.

Relasjonell klasseledelse i skolen

På skolen er lærernes *klasseledelse* og *relasjonen mellom lærer og elev* svært viktig for elevens opplevelse av skolemiljøet. Klasseledelse handler om å skape gode betingelser for både faglig og sosial læring.⁴⁴ Klasseledelse innebærer at lærere forstår dynamikken i elevgruppa, og har ferdigheter til å løse hendelser på en slik måte at det fremmer helse, trivsel og læring for alle elevene. Det er avgjørende at lærere etablerer og opprettholder en positiv relasjon til hver enkelt elev, og at elevene opplever å få både emosjonell og faglig støtte fra lærerne. Klasseledelse innebærer også å etablere normer og verdier i elevgruppen som fremmer positiv samhandling og læring. Å utvikle god struktur, regler og rutiner og et læringsfellesskap er viktig i dette henseendet. Lærerne må videre ha positive forventninger til hver enkelt elevs læring og utvikling. Dårlig klasseledelse og negative lærer-elev relasjoner kan få uheldige konsekvenser for elever, både sosialt og faglig.⁴⁵

⁴¹ Utdanningsdirektoratet (2012a)

⁴² Rammeplan for barnehagens innhold og oppgaver

⁴³ Kompetanse for fremtidens barnehage 2014-2020

⁴⁴ Udir (2012b)

⁴⁵ Drugli, Flygare og Nordahl (2016)

6.1.4 Relasjoner i barnehagen og elev-elev relasjoner i skolen

Relasjoner er avgjørende for arbeidet med å skape og opprettholde gode og trygge barnehage- og skolemiljø. Dette gjelder både relasjoner barn og unge imellom og til de profesjonelle voksne. Alle profesjonelle voksne i barnehagen og skolen har et ansvar for at barn og unge har et godt og trygt miljø (se 5.2). Involvering av alle ansatte er viktig i arbeidet. De ansatte må ha kompetanse til å fremme gode og trygge barnehage- og skolemiljø. Barnehagelærere og lærere har et særlig ansvar og stor betydning, se punkt 6.1.3.

Relasjoner i barnehagen

Kvaliteten ved relasjonene som møter barnet i barnehagen er med på å skape en forutsetning for barns utvikling.⁴⁶ Omsorg og relasjonskvalitet henger nært sammen i barnehagen. Relasjonene i barnehagen må være preget av tilknytning og anerkjennelse, og at alle barn opplever trygghet, tilhørighet og trivsel. Relasjoner mellom barn er nært knyttet til lek, det fysiske miljøet og at de voksne tar barns perspektiv på alvor. Leken har en fremtredende plass i barnehagen og i barns liv, og her legges grunnlag for barns vennskap.

Elev- elevrelasjoner og kultur for læring blant elevene

Vennskap og samspill med andre elever er svært viktig for barn og unge, og evnen til å mestre dette har betydning for deres trivsel, identitetsutvikling og faglige og sosiale læring.⁴⁷ Gode relasjoner elevene imellom er avgjørende for at de skal føle tilhørighet til skolen. Skolen må jobbe systematisk med sosial og emosjonell kompetanse, og med å skape fellesskap, samhold og trygghet mellom elevene.⁴⁸ Å etablere et kollektivt klassemiljø med et «gyldig klasse-vi», ser ut til å forebygge negativ samhandling og gruppedynamikker mellom elever.⁴⁹ Dette kan være spesielt viktig når en har å gjøre med krenkelser på digitale arenaer, der voksne i mindre grad er til stede og kan ta ansvar.⁵⁰

Skolen må også arbeide for å utvikle en kultur for læring og læringsfellesskap blant elevene, hvor de opplever at interesse for skolearbeid og gode resultater blir verdsatt.⁵¹

6.1.5 Foreldresamarbeid

Samarbeid med foreldre er avgjørende for barnets helse, trivsel og læring i barnehage og skole.⁵² Omsorg, lek, læring og danning i barnehagen og opplæringen i skolen skal skje i nær forståelse og samarbeid med barnas hjem.⁵³ Det er viktig å involvere foreldrene i arbeidet med å utvikle og opprettholde gode psykososiale miljøer.⁵⁴ Et godt samarbeid bidrar blant annet til bedre trivsel, positive relasjoner og økt læring, og en mer positiv holdning til barnehagen og skolen. Samarbeid med foreldre omfatter også dialog med foreldre om det enkelte barn. Det er barnehagen/skolen som er den profesjonelle part og har hovedansvaret for å legge til rette for samarbeidet, jf oppl. § 13-3 d og bhl. § 4.

6.2 Mobbe- og krenkelsesforebyggende arbeid

Det neste nivået er *mobbe- og krenkelsesforebyggende arbeid*. Dette er også kalt mobbingsfokusert forebygging.⁵⁵ Forebygging er i denne sammenheng arbeid som er rettet mot at mobbing og andre krenkelser ikke skal skje og handler om å avverge risikoen.⁵⁶ Her er det nødvendig med kunnskap om hva som er årsakene til mobbing og andre

⁴⁶ Evertsen m.fl. (2015) s. 37.

⁴⁷ Drugli, Flygare og Nordahl (2016)

⁴⁸ NOU 2015:2

⁴⁹ Lyng og Eriksen (2015)

⁵⁰ Välmaki et al. (2012)

⁵¹ Drugli, Flygare og Nordahl (2016) og NOU 2016:14

⁵² Drugli og Nordahl (2016)

⁵³ Oppl. § 1-1 og § 13-3d, bhl. § 2, Rammeplanen og Læreplanverket for Kunnskapsløftet.

⁵⁴ NOU 2015:2

⁵⁵ Roland (2014)

⁵⁶ NOU 2015:2 kap. 13

krenkelser, og hvordan man kan redusere risikoen for mobbing og andre krenkelser skjer. En del sentral del av dette arbeidet er at de profesjonelle voksne har en felles forståelse om hva mobbing og andre krenkelser er.

I dette arbeidet må også de profesjonelle voksne gjøres kjent med sine plikter etter regelverket og barnehagens og skolens rutiner. En sentral del av det mobbe- og krenkelsesforebyggende arbeidet, er å følge med på risikofaktorer i barnehage- og skolemiljøet og jobbe systematisk med helse, miljø og sikkerhet. Systematisk HMS-arbeid og internkontroll er lovpålagte plikter for skole, jf. oppl. § 9a-4. Kjernen i dette er operasjonalisering av lovkravene, avdekking av risiko og utfordringer i miljøet, sette inn tiltak rettet mot risikoområder og implementering av rutiner. Direktoratet anbefaler også at barnehagene arbeider slik. Etter bhl. § 2 skal også barnehagen ha en helsefremmende og forebyggende funksjon. Vi viser også til krav til internkontroll i forskrift om miljørettet helsevern i barnehager og skoler mv. som også omfatter det psykososiale miljøet. I det mobbe- og krenkelsesforebyggende arbeidet bør barnehager og skoler identifisere og sette inn tiltak rettet mot barn og unge som er eller kan være særskilt sårbare.⁵⁷

I det mobbe- og krenkelsesforebyggende arbeidet er de profesjonelle voksnes kompetanse sentral. I det forebyggende arbeidet må barnehagen og skolen legge til rette for at de profesjonelle voksne utvikler et kompetent blikk. De profesjonelle voksne må ha kunnskap om hva mobbing og andre krenkelser er. De må i tillegg til kunnskap også ha hatt mulighet til ferdighetstrening. Sentralt i denne treningen er det å kjenne igjen tegn på mobbing og andre krenkelser, ekskludering og vite hva som skal gjøre for å forebygge og håndtere dette. Forskning⁵⁸, rettspraksis og klagesaker har vist at det er en del blinde flekker i skolens arbeid og at noen former for mobbing kan være vanskelige å se. Høy kompetanse, som er oppdatert, er viktig for å følge med og avdekke mobbing og andre krenkelser.

En annen sentral del av det mobbe- og krenkelsesforebyggende arbeidet er å øke barn og unges kompetanse. Barn og unge må vite hva mobbing og andre krenkelser er og hvordan de skal gå frem om de selv eller andre blir utsatt for dette. Mange barn og unge synes det er vanskelig å si fra om mobbing. Her må barnehagen og skolen i det forebyggende arbeidet gjøre det trygt å si fra. Barn og ungdom skal også få informasjon om sine rettigheter. Her er nullmobbing.no en ressurs som kan brukes. Også foreldres kompetanse må økes.

Andre eksempler på mobbe- og krenkelsesforebyggende arbeid er arbeid med normer, gruppebaserte fordommer, bruk av undersøkelser om mobbing, bevisstgjøring av barn, unge og foreldre om hva mobbing er og konsekvenser. Videre bør det fokuseres på barn og unge som positive rollemodeller i antimobbearbeidet, kompetanse om hvordan gi barn og unge ulike opplevelser av tilhørighet og motvirke eksklusjonsmekanismer og «gevinster ved mobbing».

Ved forebygging av digitale krenkelser og mobbing er det et viktig element å utvikle barn og unges digitale kompetanse generelt, og digitale dømmekraft spesielt. Digital dømmekraft innebærer å kunne bruke digitale verktøy, medier og ressurser på en forsvarlig måte, og å ha et bevisst forhold til personvern og etisk bruk av Internett⁵⁹. Dette innebærer kunnskap om eget og andres personvern, forståelse for hvordan teknologi og tjenester fungerer og kan brukes, innsikt i potensielle konsekvenser og å kunne vurdere situasjoner. Undersøkelser viser at mange barn og unge har kunnskaper og ferdigheter om sine digitale handlinger, men de tar likevel uønskede valg. Digital dømmekraft handler også om holdninger, like mye som handlinger.⁶⁰ Barn og unge bør også lære hvordan de kan dokumentere digital mobbing, f.eks. ved å ta «screenshots», og få kunnskap om hvor de kan henvende seg for å få hjelp.

⁵⁷ Rt. 2012 side 146

⁵⁸ Eriksen og Lyng (2015)

⁵⁹ Utdanningsdirektoratet 2012, Rammeverk for grunnleggende ferdigheter

⁶⁰ Tømte og Hatlevik (2014) og Tømte, Gudmundsdottir og Hatlevik (2017 in press)

Barnehage- og skolemiljøfremmende arbeid og mobbe- og krenkelsesforebyggende arbeid overlapper hverandre. Hovedforskjellen er knyttet til hva som er formålet med arbeidet. God håndtering av enkeltsaker er også et viktig tiltak i det mobbe- og krenkelsesforebyggende arbeidet fordi det har en preventiv virkning.

6.3 Håndtering av mobbing og andre krenkelser

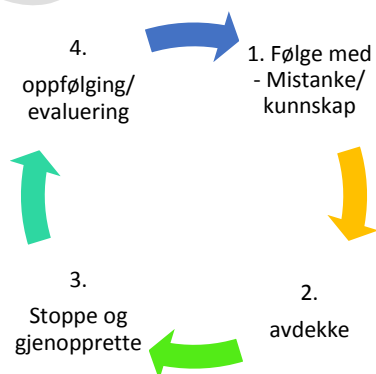
Det tredje nivået er håndtering av mobbing og andre krenkelser. Dette handler om hvordan saker om mobbing og andre krenkelser avdekkes, stoppes og følges opp. Nødvendige forutsetninger for håndteringen er god kjennskap til regelverket, kompetanse om håndtering av mobbing og andre krenkelser og et kompetent blikk. I håndteringsfasen vil kunnskapen og ferdighetstreningen som er en del av det mobbe- og krenkelsesforebyggende arbeidet bli anvendt på aktuelle situasjoner. God håndtering krever profesjonelle voksne som oppfyller sitt ansvar.

For skole er det lovfestet særskilte krav til håndteringen av mobbing og andre krenkelser i oppl. kapittel 9a. Tilsvarende krav er ikke fastsatt i barnehageloven, men barnehagene har en omsorgsplikt etter bhl. § 1. Vi kan utlede av omsorgsplikten at barnehagene har en lovpålagt plikt til å håndtere mobbing og andre krenkelser. Direktoratet anbefaler at barnehagene legger til grunn handlingssløyfen som skisseres nedenfor i sitt arbeid.

Opplæringsloven inneholder krav til skolens individrettede arbeid. Skolen skal følge med på elevenes miljø og fange opp tilfeller hvor elevenes rett til et godt skolemiljø ikke er oppfylt, jf. §§ 9a-3 og 9a-4. Kapittel 9a pålegger skolen en handlingsplikt og en vedtaksplikt. Handlingsplikten er en individuell plikt som alle ansatte på skolen har. Ansatte, herunder barnehagelærere, lærere og ledere skal gripe inn og verne barnehagebarn, og elever mot krenkelser uavhengig av hvem som utfører dem. Den ansatte skal varsle rektor om mobbing og andre krenkelser. Varslingen er påkrevd for at rektor skal ha oversikt over skolemiljøet og sikre en systematisk oppfølging av saken på rett nivå. Opplæringsloven kapittel 9a understreker at skolen har ansvar også for situasjoner utenfor skoletid, dersom de har sammenheng med skolen. Dette betyr at digitale krenkelser og digital mobbing som forekommer utenfor skoletid, også er skolens ansvar dersom situasjonen har tilknytning til skolen.

Delpliktene i handlingsplikten er for det første å følge med på og fange opp mistanke eller kunnskap om mobbing og andre krenkelser. For det andre handler det om å undersøke saken og avdekke hva dette er. For det tredje omfatter handlingsplikten å sette inn tiltak for å stoppe mobbing og andre krenkelser og gjenopprette et godt skolemiljø. I tillegg er det avgjørende at skolen følger opp saken og evaluerer om tiltakene har gjenopprettet et godt og trygt skolemiljø. Skolen har en plikt til å gjenopprette et godt psykososialt miljø. Skolen må avgjøre hvordan håndteringen av saken dokumenteres. I det systematiske HMS-arbeidet skal det være fastsatt rutiner for dokumentering.

Handlingsplikten kan forstås som en handlingssløyfe som har fire faser. Handlingsløyfen er i samsvar med forskning og regelverket. Handlingssløyfa kan illustreres slik:

Dersom foreldrene eller elever ber om tiltak skal rektor fatte et enkeltvedtak. Saksbehandlingsreglene i forvaltningsloven skal følges og vil ha betydning for handlingsløypa fordi saken må løses innenfor rammene i forvaltningsloven. Vi omtaler her ikke vedtaksplikten, men viser til Udir-2-2010 for mer utfyllende beskrivelse av denne.

6.3.1 Følge med og fange opp mistanke og kunnskap om krenkelser

Den første fasen er knyttet til å følge med og fange opp mistanke eller kunnskap om at barn og unge ikke har trygge og gode barnehage- eller skolemiljø. Her er de profesjonelle voksnes kompetente blikk avgjørende. Blikket må være finmasket og fange opp alle former for mobbing og andre krenkelser. Dersom den ansatte er i tvil om barn og unge blir eller har blitt utsatt for mobbing eller andre krenkelser, skal han/hun undersøke dette nærmere.

Mistanke om innebærer en "følelse" eller antagelse om at barn og unge blir utsatt for mobbing eller andre krenkelser. Dette kan for eksempel være en mistanke om at noen blir plaget eller utestengt fra fellesskapet. Mistanke kan blant annet oppstå gjennom at de ansatte ser noe, hører det gjennom samtaler med andre barn eller overhører samtaler, observasjoner eller at foreldre tar kontakt fordi de lurer på om det har skjedd noe i barnehagen eller skolen, eller ut fra observasjon på nett. Mistanke kan oppstå både ved endringer i atferd hos enkeltbarn, samt i endringer i klassemiljøet/barnemiljøet. For enkeltbarn kan dette komme til syne på ulike måter, for eksempel gjennom endringer i oppførsel; innesluttethet, aggressivitet, trøtthet, manglende konsentrasjon, dårligere skoleresultater, urovekkende atferd, barnet er asosialt, skolevegring osv. Noen barn blir stille og trekker seg tilbake i lek eller ikke deltar i lek og aktiviteter, mens andre trer tydelig fram og gir beskjed når ting blir vanskelig. Endringer i barnegrupper eller klasser kan være mer bråk og uro, endringer i sosialt samspill og hvilke barn som leker sammen og sosial kontroll.

Kunnskap om betyr at den ansatte faktisk vet at barn og unge blir utsatt for krenkelser fra andre barn eller ansatte. Dette kan være hendelser som den ansatte selv er vitne til eller informasjon fra foreldrene, den som opplever det eller andre barn og unge som ser det. I de tilfellene hvor den ansatte har blitt fortalt om krenkelser, må tilgjengelige kanaler brukes for å avdekke hva som er den faktiske situasjon.

Når barn og unge forteller om mobbing og andre krenkelser, er det den ansattes ansvar å ta saken videre. Barn og unges subjektive opplevelse skal anerkjennes⁶¹ og legges til grunn, jf. oppl. kapittel 9a. Å bagatellisere det barn og unge har opplevd er i seg selv en krenkelse og kan gjøre terskelen for at barn og unge forteller om mobbing og andre krenkelser enda høyere. Å ikke anerkjenne et barns opplevelse kan være en krenkelse.

6.3.2 Avdekking

Avdekking innebærer å undersøke situasjonen nærmere. Formålet med avdekkingen er å klargjøre det man har sett, hørt eller fått mistanke om. Gjennom avdekkingen skal den ansatte prøve å få bekreftet eller avkreftet den aktuelle kunnskapen eller mistanken han/hun har og skaffe seg et forsvarlig grunnlag for å følge dette opp videre. En sak skal alltid følges opp, men spørsmålet om hvordan må tilpasses saken. Erfaringer fra klagesaker og rettspraksis har vist at avdekkingen i mange tilfeller ikke er god nok og at dette gjør det vanskelig å løse saken. Det er styrers og rektors ansvar at avdekkingen er forsvarlig.

De profesjonelle voksnes undersøkelsesplikt inntreffer straks den ansatte får mistanke eller kunnskap om at barn eller unge blir utsatt for krenkende ord eller handlinger. Undersøkelsene skal gjøres snarest. Den ansatte skal ikke vente og se, men skal ta tak i dette så raskt situasjonen tilsier. Barnehagene og skolene må ha god kompetanse i avdekking og legge til grunn et finmasket blikk når de skal få oversikt over saken.

For å opplyse og få et godt bilde av saken er barnehagens og skolens varslingsrutiner viktige. Leder skal varsles. Saken skal løftes til rett nivå for å sikre en forsvarlig håndteringen. Det er ikke et mål å løse den på lavest mulig nivå. Ved at leder har oversikt

⁶¹ Lund (2015) og Lund og Helgeland (2016)

over krenkelser som har skjedd kan dette også trekkes inn i avdekkingen og gi et mer fullstendig bilde. Dersom det viser seg at et barn er utsatt for en rekke krenkelser fra ulike personer vil dette gi et bilde av hvor innsatsen må settes inn i neste fase.

Eksempler på avdekkingsmåter er bruk av ikke-anonyme undersøkelser, kartleggingsverktøy og sosiogram, samtaler med barn og unge det gjelder, andre barn og unge, ansatte og foreldrene og observasjon. I avdekkingsfasen er samarbeid i kollegiet og kollektivt ansvar nødvendig.

Avdekking av digitale krenkelser og mobbing kan være krevende, både på grunn av anonymitet og lukkede grupper. For digital mobbing og krenkelser må det skilles mellom krenkelser som er åpne for alle og de som ikke er det. For digitale krenkelser som er åpne for alle kan bevis fremskaffes og det kan ofte være lett å dokumentere hva som har skjedd, dersom ikke innholdet er slettet. Om de digitale krenkelsene er i lukkede chatgrupper, profiler eller det er anonyme avsendere etc. så må noen av de involverte barna eller ungdommene samtykke til å vise dem frem. Her skal barn og unges rett til privatliv, herunder personvern respekteres, jf. barnekonvensjonen art. 16. De ansatte har ikke hjemmel til å logge seg på barn og unges profiler eller tvinge dem til å gjøre dette. Om samtykke ikke gis kan det være aktuelt å politianmelde saken. Det er viktig at personvern ivaretas i slike situasjoner, slik at krenkelser ikke besvares med nye krenkelser.

6.3.3 Stoppe krenkelser og gjenopprette et godt og trygt miljø

Mobbing og andre krenkelser skal tas tak i og stoppes. Hvordan en håndterer mobbing og andre krenkelser, avhenger av den aktuelle situasjonen og resultatet av avdekkingen. Det er forskjell på å håndtere en enkelthendelse og mobbing. Ansatte skal om nødvendig og mulig gripe inn og stoppe mobbing og andre krenkelser som de ser. I tillegg skal det settes inn tiltak for å gjenopprette et godt psykososialt miljø. Det er grunnleggende at alle barn og unge som opplever mobbing og andre krenkelser skal tas på alvor. En del av dette innebærer at barn og unges rett til å bli hørt etter barnekonvensjonen artikkel 12 skal ivaretas.

Tiltakene som settes inn skal være *lovlige, egnede og tilstrekkelige* til å gjenopprette et godt og trygt barnehage- og skolemiljø. Tiltakene kan rettes mot de som blir mobbet/krenket, de som mobber/krenker, tilskuere, gruppe-/klassemiljøet og barnehage-/skolemiljøet. I de fleste tilfeller vil det være behov for å sette inn tiltak mot flere av gruppene. Her er det avgjørende å være bevisst på bruken av individtiltak og systemtiltak. Systemtiltak handler om å endre kollektive vaner og det mennesker pleier å gjøre sammen.⁶² Vi viser her til rettspraksis som har pekt på nødvendigheten av å ikke bare rette tiltak mot den som blir mobbet, men også mot andre involverte.⁶³

Tiltak bør vurderes i korte og lange tidsspenn. I en sak kan det være aktuelt med et eller flere tiltak. Dersom det er aktuelt å sette inn flere så kan arbeidet organiseres på ulike måter avhengig av hvordan tiltakene settes inn. En måte å dele inn tiltakene på kan være:

- Synergiske tiltak: Flere typer tiltak som settes inn for å styrke hverandre, f.eks. tiltak rettet mot ulike målgrupper som individ, gruppe, barnehage- eller skolemiljø
- Serietiltak: flere tiltak som settes inn etter hverandre i en planlagt rekkefølge
- Simultane tiltak: flere tiltak som settes inn samtidig for å stoppe mobbing og andre krenkelser
- Kombinasjon av serietiltak og simultane tiltak: noen tiltak settes inn samtidig og noen kommer etter hverandre.⁶⁴

Eksempler på tiltak i et kort tidsspenn kan være direkte inngripen, konfronterende samtale med de involverte, samtaler med foreldrene, evt. sanksjoner. Bruk av sanksjoner skal ha

⁶² Roland (2015)

⁶³ Rt. 2012 side 146 (Kristiansand-dommen)

⁶⁴ Roland (2015)

hjemmel i ordensreglementet og det er ikke tillatt å bruke andre sanksjoner enn det som er fastsatt der. Sanksjonene skal være forholdsmessige.

I et langt tidsspenn bør det vurderes om det er behov for å sette inn tiltak rettet mot langtidsvirkningen eller senskadene som mobbing kan medføre. Dette betyr at de som avgjør hvilke tiltak som settes inn også må ha kjennskap til konsekvensene av mobbing for barn og unge som er involverte. For mer om dette se kunnskapsoversikt om langvarig mobbing.⁶⁵ Eksempel på konsekvenser er skolevegring, dårlige skoleprestasjoner, depresjon, angst, psykosomatiske symptom og PTSD. Forskning har for eksempel vist at 41 % av jentene og 28 % av guttene som ble mobbet hadde traume-skårer som tilsvarer PTSD.⁶⁶ Forskning viser også at ulike former for mobbing kan henge sammen med ulike typer emosjonelle problemer, for eksempel ser det ut til at digital mobbing henger sterkere sammen med angst enn det tradisjonell mobbing gjør, mens tradisjonell mobbing på sin side ser ut til å ha sterkere sammenheng med depresjon.⁶⁷ Vi understreker her at det ikke er barnehagens eller skolens ansvar å behandle barn og unge for langtidsskader. Her er det nødvendig med samarbeid med andre sektorer.

6.3.4 Oppfølging og evaluering

Barnehagen og skolen skal følge opp saken og evaluere om tiltakene de har satt inn har hatt den tilsiktede virkningen. Evalueringen må gjøres både i et kort og langt tidsspenn. Barn, unge og foreldre bør involveres i evaluering av tiltakene. Saken er ikke avsluttet før barn og unge igjen har et godt og trygt barnehage- eller skolemiljø. Dersom det er nødvendig, må ytterligere tiltak settes inn og eventuelt tiltak for å rehabilitere miljøet og de som har vært involvert. Flere av tiltakene når det gjelder oppfølging av de involverte, innebærer arbeid i barnegruppen eller klasse miljøet.

Eksempler på barnehagens og skolens oppfølging av barn og unge som blir eller har blitt mobbet kan være å etablere et trygt miljø, støtte utvikling av en god selvfølelse, et godt selvbilde, sosial kompetanseutvikling, støtte til nettverksbygging m.m. Ved alvorlig angst og/eller traumatisering hos den som har blitt utsatt for mobbing, kreves terapeutisk oppfølging og dermed samarbeid med instanser utenfor barnehagen og skolen, som for eksempel BUP. Tverrfaglig oppfølging av de som har mobbet andre er en viktig del av rehabiliteringsarbeidet. For den eller de som har mobbet andre, kan det være aktuelt med tiltak rettet mot dennes situasjon og grunnen til at mobbingen har skjedd. Her er det nødvendig å etablere et tillitsforhold og være klar på at det er handlingene som ikke aksepteres. Videre kan sosial kompetanseutvikling være viktig. Eksempler på oppfølging over tid kan være jevnlig samtaler, bruk av ros og sanksjoner og få hjelp til gode og positive samspillsrelasjoner.

Barnehagen og skolen har en omsorgsplikt. Saken er ikke løst før de det gjelder har et godt og trygt barnehage- og skolemiljø som fremmer helse, trivsel, lek, læring og sosial tilhørighet. I dette arbeidet trenger barn og unge veiledning og hjelp av voksne «med varmt hjerte og klokt hode».

⁶⁵ Læringsmiljøsenderet og RKBV Vest (2016) in press

⁶⁶ Idsøe m.fl. (2012)

⁶⁷ Sjursjø m.fl. (2015)

Litteraturliste

Alsaker, F. og Gutzwiller-Helfenfinger, E. (2010) Social Behavior and Peer Relationships of Victims, Bully-Victims, and Bullies in Kundergarten. I: Jimerson, S.R., Swearer, S.M. og Espelage, D.L. (2010) Handbook of bullying in schools. An international perspective. Routledge: New York. 2. Utgave.

Bang, H. (2013). Orgnisasjonskultur: En begrepsavklaring. *Tidsskrift for Norsk Psykologforening*, 50, s. 326–336.

Boyd, Dana. (2008). *Taken out of Context*. (PhD), University of California. Retrieved from <http://www.danah.org/papers/TakenOutOfContext.pdf>

Bratterud, Å., Sandseter, E. B. H. & Seland, M. (2012). *Barns trivsel og medvirkning i barnehagen : Barn, foreldre og ansattes perspektiver* (vol. nr. 21/2012). Trondheim: NTNU samfunnsforskning, Barnevernets utviklingssenter.

Drugli, Flygare og Nordahl (2016). Relasjoner mellom elever. På <http://www.udir.no/laring-og-trivsel/laringsmiljo/psykososialt-miljo/Relasjoner-mellom-elever/> (lesedato 29.09.16)

Drugli og Nordahl (2016): Forskningsartikkel: Samarbeidet mellom hjem og skole. På <http://www.udir.no/kvalitet-og-kompetanse/samarbeid/hjem-skole-samarbeid/samarbeidet-mellom-hjem-og-skole/> (Lesedato 29.09.16)

Eriksen, I. og Lyng, S. T. (2015). Skolers arbeid med elevenes psykososiale miljø. Gode strategier, harde nøtter og blinde flekker. 168 s. NOVA.

Eriksen, I. M., Lyng, S. T. (2016). Relational aggression among boys: blind spots and hidden dramas. *Gender and Education*. doi: 10.1080/09540253.2016.1214691

Ertesvåg, S. (2016): Læringsmiljø. I: Store norske leksikon. På <https://snl.no/l%C3%A6ringsmilj%C3%B8> (lesedato 30.09.16).

European Commission. (2013). Survey of Schools: ICT in Education. Benchmarking Access, Use and Attitudes to Technology in Europe's Schools. Hentet 3. juni, 2013, fra <https://ec.europa.eu/digital-agenda/sites/digital-agenda/files/KK-31-13-401-EN-N.pdf>

Evertsen, C., Tveitereid, K., Plischewski, H., Hancock, C. & Størksen, I. (2015). På leit etter læringsmiljøet i barnehagen - en synteserapport fra læringsmiljøsenteret. Stavanger: Norsk senter for læringsmiljø og atferdsforskning.

Fandrem, H. (2016). Minority parents involvement in bullying cases. Paper presentert på XVth EARA konferanse, Caditz, Spania, 16.-19. sept 2016.

FNs barnekomite. (2003). General Comment No. 5: General measures of implementation for Convention on the Rights of the Child (CRC/GC/2003/5).

Hatlevik, O. E. og Throndsen, I. (red.). (2015). Læring av IKT. Elevenes digitale ferdigheter og bruk av IKT i ICILS 2013. Oslo: Universitetsforlaget.

Hatlevik, O.E. og Tømte, K. (2014) Using Multilevel Analysis to Examine the Relationship between Upper Secondary Students Internet Safety Awareness, Social Background and Academic Aspirations. *Future Internet* **2014**, 6, 717-734.

Idsøe mfl. 2012

Kofoed, J. (2013) Affektive rytmer. Spektakularitet og ubestemmelighet I digital mobning. I: Kofoed, J. & D.M. Søndergaard (red). *Mobning gentænkt*. København, Hans Reitzels Forlag

Kvello, Ø., & Wendelborg, C. (2005). Mobbing belyst ut fra foreldres oppdragerstil og barnets tilknytning: Behov for systemrettet kartlegging og tiltak. *Spesialpedagogikk*, 4, 12-23

Utkast per 03.10.2016 – til kommentering

Livingstone, S, Haddon, L, Görzig, A, og Ólafsson, K. (2013). EU Kids Online. Hentet 5. juni, 2013, fra [http://www2.lse.ac.uk/media@lse/research/EUKidsOnline/EU Kids II %282009-11%29/EUKidsOnlineIIReports/Final report.pdf](http://www2.lse.ac.uk/media@lse/research/EUKidsOnline/EU%20Kids%20II%202009-11%29/EUKidsOnlineIIReports/Final%20report.pdf)

Lund, I. (2013)

Lund, I. (2015). *"De er jo bare barn" om barnehagebarn og mobbing*. Oslo: PEDLEX Norsk skoleinformasjon.

Lund, I., Godtfredsen, M., Helgeland, A., Nome, D. Ø., Kovac, B. V. & Cameron, D. L. (2015). Hele barnet, hele løpet; mobbing i barnehagen *Forskningsrapport 2015*. Kristiansand: FuB, FuG, UiA, Abup, Kristiansand kommune.

Lund, I. & Helgeland, A. (2016). *Mobbing i barnehagen : Anerkjennelse som forebygging*. Oslo: Pedlex.

Læringsmiljøsentret og RKBV Vest (2016 in press) rapport utsatt for langvarig mobbing....

Medietilsynet (2016). Barn og medier 2016.

Meld. St. 22 (2010 -2011) *Motivasjon – mestring – muligheter. Ungdomstrinnet*.

Nordtømme, S. (2016). På vei mot en rom(s)lig pedagogikk: En fortolkende studie av barns lekerfaringer med rom og materialitet. Doktoravhandling, Høgskolen i Sørøst-Norge, Kongsberg.

NOU 2014:7. Elevenes læring i fremtidens skole. Et kunnskapsgrunnlag

NOU 2015:2 Å høre til. Virkemidler for et trygt skolemiljø.

NOU 2016:14 Mer å hente. Bedre læring for elever med stort læringspotensial.

Olweus, D. & Roland, E. (1983). *Mobbing: Bakgrunn og tiltak*. Oslo: Kirke og undervisningsdepartementet.

Pålshaugen, Ø. og Borg, E (2015). Elevenes psykiske helse i framtidens skole. Hva lærerne kan bidra med gjennom undervisningen.(

Roland, E. og Idsøe, T. (2001). Aggression and Bullying. *Aggressive behavior, Vol. 27*, 446-462.

Roland, E. (2014). *Mobbingens psykologi*. Oslo: Universitetsforlaget. Oslo.

Roland, E. (2015) Forebygging og intervensjon. I: Roland, E. (red) Problemløsningsmodeller. Universitetsforlaget. Oslo.

Sjursø, I. R., Fandrem, H. og Roland, E. G. (2015). [Emotional Problems in Traditional and Cyber Victimization](#).

Smith, P.K. (2016). Bullying: Definition, type, causes, consequences and interventions. *Social and Personal psychology Compass* 10/9, 519-532, 1111/spc3.12266.

Staksrud, E. (2013). Digital Mobbing: *Hvem, hvordan, hvorfor - og hva kan voksne gjøre?* Oslo: Kommuneforlaget.

Tippet, Houlston og Smith (2010) Prevention and response to identity-based bullying among local authorities in England, Scotland and Wales. Equality and Human rights Commission. Research report 64.

Tømte, K., Gudmundsdottir, G. B. og Hatlevik, O. E. (2017 in press) Hvordan forstå og forebygge digital mobbing? Fra holdning til handling. I Digital dømmekraft. Red. Engen, B. K., Giæver, T. H. og Mifsud, L. Gyldendal Akademisk.

Udir 2-2010. Retten til et godt psykososialmiljø etter opplæringsloven kapittel 9a. (Utdanningsdirektoratet.)

Utkast per 03.10.2016 – til kommentering

Utdanningsdirektoratet (2009) Materiell for helhetlig arbeid med læringsmiljøet. http://www.udir.no/upload/Laringsmiljo/Materiell/Bedre_laringsmiljo_materiell.pdf

Utdanningsdirektoratet (2009a). *Materiell for helhetlig arbeid med læringsmiljøet*. Publisert på Utdanningsdirektoratets hjemmeside. http://www.udir.no/upload/Laringsmiljo/Materiell/Bedre_laringsmiljo_materiell.pdf (lest 10.09.14).

Utdanningsdirektoratet (2012). *Rammeverk for grunnleggende ferdigheter*. Oslo: Utdanningsdirektoratet.

Utdanningsdirektoratet (2012) *Rammeverk for skolebasert kompetanseutvikling på ungdomstrinnet 2012-2017/ Vedlegg 6: Teoretisk bakgrunnsdokument for arbeid med organisasjonslæring*. På http://www.udir.no/Upload/Ungdomstrinnet/Rammeverk/Ungdomstrinnet_bakgrunnsdokument_organisasjonslaring_vedlegg_6.pdf (Lesedato 29.09.16)

Utdanningsdirektoratet (2014e). *Rammeverk for skolebasert kompetanseutvikling. Skolebasert kompetanseutvikling på ungdomstrinnet 2012-2017*. Oslo: Utdanningsdirektoratet.

Utdanningsdirektoratet (201?) *utdanningsspeilet*

Utdannings- og forskningsdepartementet (2005) *Veileder til opplæringsloven kapittel 9a*.

Välmaki et al. (2012). *Retningslinjer for å forebygge digital mobbing i skolemiljøet. En gjennomgang og anbefalinger*. COST Action IS 0801 om Cyber bullying.

Wendelborg m.fl. (201?) *Elevundersøkelsen*

Regelverk

Barnekonvensjonen. (1989) FNs konvensjon for barns rettigheter.

Barnehageloven

Diskrimineringsloven om etnisk diskriminering

Forskrift om miljørettet helsevern i barnehager og skoler mv.

Friskoleloven

Læreplanverket for Kunnskapsløftet

Opplæringsloven

Rammeplan for barnehagens innhold og oppgaver. Oslo: Kunnskapsdepartementet.

Rettspraksis

Rt. 2012 side 146 (Kristiansand-dommen)